

УДК 528.9

КАРТОГРАФ ТА АСТРОНОМ ЙОЗЕФ ЛІЗГАНІГ: ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ (1772–1799)

Уляна Кришталович

Центральний державний історичний архів, вул. Соборна площа, 3А, Львів, Україна, 79000, E-mail: uljana.arxiv@gmail.com

Представлено львівський період діяльності картографа та астронома Йозефа Лізганіга.

Ключові слова: карта; топографічна карта Галичини; картограф та астроном; Йозеф Лізганіг.

Постановка проблеми

Сьогодні ім'я автора першої топографічної карти Галичини Йозефа Лізганіга тією чи іншою мірою відоме в українських наукових колах. У середовищі астрономів, геодезистів та дослідників давньої картографії – більше, для широкого загалу – менше.

Тим не менше, у лютому цього року виповнилося 300 років із дня народження відомого австрійського філософа, математика, астронома, винахідника і конструктора астрономічних та геодезичних приладів, картографа Йозефа Ксаверія Лізганіга, який 30 останніх років свого життя працював, творив та досліджував у Львові.

Виклад основного матеріалу

З 1772 року Галичина увійшла до складу Австрійської імперії. Перші патенти і розпорядження імператриці Марії Терезії декларують реформи в управлінській, аграрній, адміністративній, освітній, медичній, науковій та ін. сферах новоприєднаного краю.

Перші десятиліття австрійського правління можна назвати епохою точних наук та картографування Галичини. Марія Терезія делегувала в Галичину найдосвідченіших та найкращих представників фізико-математичних, астрономічних та геодезичних наук Австрії: Франца Гусманна, Ігнаца Фрайгера фон Райна, Георга Ігнаца фон Метцбурга, Йоганна Гольфельда. Загалом до Галичини прибуло близько 20 спеціалістів цього напрямку.

Як керівник Комісії з картографування галицьких земель до Львова приїхав 54-річний Йозеф Лізганіг, на той час уже відомий науковець із європейським іменем.

Одне з основних завдань Лізганіга в Галичині полягало у створенні карти галицьких земель, складення якої мало доволі складну і довгу історію, на сьогоднішній день уже досить детально вивчену дослідниками давньої картографії. Триангуляційні землемірні роботи під

керівництвом Й. Лізганіга розпочалися у серпні 1772 р. і завершилися весною 1774 р.

На основі зібраних матеріалів Лізганіг склав і опублікував карту “Ost Galizien” на 9 аркушах М 1:72.000 (1778 р.); оскільки в такому масштабі вона була не вигідна для використання, Лізганіг зменшив її до М 1: 144.000. Однак, Надвірна канцелярія заборонила її тиражувати, посилаючись на великі помилки, зокрема у зображенні меж округів і перекрученні назв населених пунктів.

Тільки через чотири роки Йозеф П зобов'язав Лізганіга швидко закінчити роботу над картою, необхідною для роботи адміністративних установ, врахувавши новий адміністративний поділ та приєднані на той час до монархії землі Буковини (1777 р.), а також виправити помилки, допущені, зокрема, у назвах населених пунктів. “Швидко” розтягнулося на шість років, і тільки у 1790 р. була опублікована 42-секційна карта *Regna Galiciae et Lodomeriae*, вигравіювана Готфрідом Прікснером. Багатий картуш малював Франц Антон Маульбертч.

В процесі останнього етапу роботи над картою, інженер Йоган Ліхтенштерн створив на її основі і опублікував у 1789 р. карти шести адміністративних округів Галичини.

Карти Ліхтенштерна, як і останній варіант карти Лізганіга, були опубліковані доволі великими тиражами і використовувалися державними структурами протягом багатьох років.

Зокрема, для службовців Будівельної дирекції карта Лізганіга слугувала підставою для проектування нових транспортних сполучень, зокрема поштових сполучень і торговельних шляхів Галичини (1796), а також шосейної дороги на відтинку Львів-Чернівці (1807).

Робочі варіанти цих карт збереглися у фонді Крайової будівельної дирекції (ф. 167) у львівському Історичному архіві (ЦДАЛ), як і робочий варіант карти кордонів Східної та Західної Галичини, здійснений на основі порівняння трьох карт: Східної Галичини (*Ost Galizien*, 1778) Й. Лізганіга, Західної Галичини (*West Galizien*, 1796) Г. Метцбурга та Генеральної карти Угорщини (*Mappa generalis regni Hungariae*, 1806) Яна Ліпського.

1803 р. на основі карти Лізганіга видавництво Товариства мистецтва та індустрії у Відні видало карту округів Галичини (*Galizien Oriental... = Ost Galizien. Nach Liesganig's grosser Charte und andern bewährten Hilfsmitteln neu entworfen*). 1824 р. австрійське Генеральне квартирмейстерство перевидало карту під назвою *Koenigreich Galizien und Lodomerien herausgegeben im 1790 von Liesganig. Nach den vorzüglichsten neuern Hilfsquellen vermehrt und verbessert von dem k.k. Generalquartiermeisterstab im Jahre 1824*.

Суттєві зміни та доповнення на карті 1824 р. стосуються відтворення нового адміністративно-територіального поділу, розширення гідрографічної мережі та мережі транспортних шляхів, а також уточнення та виправлення назв населених пунктів.

Карта Лізганіґа на протязі майже ста років слугувала підставою для створення нових картографічних праць і на сьогодні є дуже важливим історичним джерелом, однак процес її створення був доволі складним, тривав майже вісімнадцять років і не був на той час найуспішнішим картографічним проектом.

Основна причина “невдачі” була закладена у рішенні Надвірної канцелярії, яка одночасно дала згоду на два великих картографічних проекти в Галичині: Йосифінський кадастр, що мав здійснюватися силами військових інженерів і розпочався у червні 1775 р., та політичний (цивільний), який доручили Лізганіґу та кільком його найближчим однодумцям та колегам Ф. Гуссманну, І. фон Райну, Г. фон Метцбургу. Початкова ідея об’єднати ці два проекти не отримала підтримки у Відні.

Обер-лейтенант австрійського квартирмейстерства барон фон Зеєгер, який керував геодезично-тригонометричними роботами військових в Галичині, отримав фінансування, забезпечення людським ресурсом (в кожному окрузі під керівництвом військових інженерів працювало кілька присяжних геометрів), а також зобов’язання окружних властей повної підтримки і утримання команди.

Натомість Лізганіґ опинився в доволі скрутному становищі. Брак фахівців при землемірних роботах, труднощі у спілкуванні з місцевим населенням, важкі погодні умови, бюрократичні перешкоди та недофінансування, що виникали, як пише сучасник Лізганіґа Ф. Цах, “з ласки дурнів та мірничих”.

Окрім того, у цій праці Йозеф Лізганіґ дуже швидко залишився сам: Ф. Гуссманн зайнявся науковою працею, і згодом залишив Львів; Г. Метцбург, через два роки перебування у Львові, розпочав роботу над картою Західної Галичини, яку завершував вже у Відні.

Слід зауважити, що карта Галичини була першою і єдиною великою картографічною працею Лізганіґа. У вагомому списку його праць з геодезії, астрономії, математики, навчальних посібників та інструкцій, карти займають тільки три позиції, в окремих Лізганіґ був тільки співавтором: це карта Австрійських земель (*Der Oesterreichische Kreis*, 1788, М 1 : 140.000), карта банату Тімішоара (*Temeschwarer Bannat*, 1788, М 1 : 380.000) та карта герцогства Штирії (*Das Herzogthum Steyermark*, 1799, М 1 : 720.000).

Не дивлячись на великий досвід у галузі геодезії та тригонометричному зніманні, Лізганіґ

допустився окремих прорахунків при виборі точок в побудові триангуляційної мережі, що спричинило похибки у зображенні території.

Окрім того, до кінцевого варіанту карти, була долучена карта Буковини, створена військовим інженером Нікласом Гора фон Отзелловичем, яка не базувалася на триангуляції.

Ще одна причина, яка таким чи іншим чином затримувала працю над картою, полягала в тому, що сфера діяльності науковця виходила далеко за межі цієї роботи.

Вже у 1773 р. Лізганіґ очолив Інженерно-навігаційну дирекцію (*Genie-und Navigations-Director*). На цій посаді провадив велику роботу з дослідження і пристосування галицьких річок до судноплавства та використання їх для транспортних цілей, зокрема транспортуванню солі рікою Рабою із солеварень Бохні.

За період його керівництва службовці дирекції здійснили початкові дослідження кількох великих і амбітних проектів, а саме будівництва з’єднувальних каналів між річками Сяном та Бугом, Дністром та Бугом, Дністром та Сяном, для забезпечення навігаційних шляхів між Чорним та Балтійським морями.

За розпорядження Надвірної канцелярії від 28 червня 1775 р. та Галицького намісництва від 11 липня 1775 р., як директор Інженерно-Навігаційної дирекції Й. Лізганіґ розпочав огляд галицьких рік з дослідження “галицького” берега ріки Вісли та її приток Раби, Дунайця і Віслока, а через два роки розпочалися інженерні роботи з укріплення лівого берега Вісли та очищення русла ріки.

Одночасно з роботами на Віслі проводився огляд найбільших водних шляхів Східної та Західної Галичини - Попрада, Дністра та його приток Стрия, Свічі, Бистриці, Стривігора. В експедиціях Лізганіґ брав участь особисто. Планувалося розпочати очисні роботи на гірських ріках Пруті, Черемоші, Сереті, Сучаві та Молдові. 1784 року роботи припинилися у зв’язку з воєнними подіями і на окремих ріках відновилися тільки у 1794 р. під керівництвом наступника Лізганіґа на посаді директора Навігаційної дирекції о. Каспара Каспарі.

Розпочате Лізганіґом дослідження галицьких рік завершилося тільки у 20-х роках ХІХ ст. Результати цих досліджень зібрані і опубліковані у 1828 р. у зведених топографічно-статистичних таблицях, як додатку до карти водних шляхів Галичини, яку на сьогодні не вдалося ідентифікувати.

З 1773 р. Лізганіґ займає посаду радника Галицького губернаторства, на якій залишається до кінця життя.

У 1776 р. стає професором на кафедрі фізики та теоретичної і практичної математики, де викладає практичну геометрію.

Відомий факт, що Лізганіг заснував при кафедрі науково-технічну бібліотеку, яку комплектував власними силами. Сьогодні вона зберігається у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка.

У 1782 р. став членом Комісії із запровадження системи австрійських мір і ваг на території Галичини, а 1783 р. обійняв посаду головного директора (Ober-Bau-Director) Будівельної дирекції.

Незначна кількість документів, які засвідчують діяльність Лізганіга на цих посадах відклалися з різноманітними матеріалами цих установ і сьогодні зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові у фондах Галицького намісництва (ф. 146) та Крайової будівельної дирекції (ф. 167).

Губернський радник Східної Галичини і очільник Вищої Будівельної Дирекції Йозеф Лізганіг помер 4 березня 1799 р. о 6. 30 ранку в будинку № 92 на Бродівському передмісті Львова. Похований, правдоподібно, на Личаківському кладовищі.

На сьогодні не вдалося відшукати місце поховання вченого, оскільки, книги поховань, що зберігалися у будівлі Львівського магістрату, згоріли в пожежі 1848 р. Така ж доля спіткала найдавніші магістратські книги, в які 1 березня 1799 р. був внесений заповіт Й Лізганіга. Матеріали його спадкової справи зберігалися з документами групи “Персоналії” Галицького намісництва, однак, як такі, що не підлягають довгому зберіганню, згодом були вилучені.

Доля залишених Лізганігом астрономічних і геодезичних інструментів, як і доля його архіву, здавна цікавить науковців і дослідників. Окремі розрізнені відомості не дозволяють скласти повну картину як службової діяльності, так і особистого життя винахідника. Тим не менше, на сьогодні вдалося відтворити окремі фрагменти спадкової справи науковця, яка тривала від його смерті аж до 1807 р.

1 березня 1799 р. Й. Лізганіг склав заповіт у присутності головного свідка, радника Шляхетського суду Вінцентія Векирки де Пфліхтенгельда, канцеляриста податкового управління Йозефа Кьоглера та гауптмана польового полку Йозефа Шмата, які задекларували і ствердили цю подію власними підписами 21 квітня 1799 р.: “Ми, нижче підписані, зізнаємо, що дня 1 березня цього року були разом із превелебним паном Йозефом Лізганігом, губернським радником Східної Галичини і вищим будівельним директором при укладанні умов заповіту, що стосувався усіх спадкових питань, а саме цього майна, відповідно до права, а також інвентаря, і цю декларацію, у присутності залучених свідків, підписуємо власними руками і стверджуємо відтиснутими печатками. Дано у Львові, дня 21-го квітня 1799”.

5 березня 1799 р. делегований адвокат Йоганн Герард фон Фестенбург подав реляцію до Львівського магістрату “У справі опечатаного майна, що залишилося після померлого превелебного Йозефа Лізганіга”.

В реляції зазначалося, що “Шляхетний Вінцентій де Пфліхтенгельд, радник ц.к. Шляхетського суду у Львові, пред’явив останню волю померлого, скріплену печаткою та підписану ним і свідками, яку розглянула вказана комісія делегатів”. У звіті комісії зазначено, що найближчі родичі, або інші, хто може бути спадкоємцем, не відомі.

Майно померлого “складається з готівки 2 талари 14 крейцарів. В речах: рухоме начиння та різні книжки й речі, що залишилися в руках шляхетного рахівника Рахункової палати Йозефа Кьоглера, який, разом з дружиною, є власником, відповідно до заповіту, поданого комісії: це майно, в силу § 590, ч. II, розд. 18 Закону згаданим власникам є залишене з усіма юридичними наслідками, що з цього випливають. Вхідні двері помешкання опечатані”.

27 червня того ж року члени комісії завершили опис рухомого і нерухомого майна і долучили його до реляції, поданої магістратові. Інвентар містить два розділи – активів і пасивів.

До активів внесене рухоме майно, яке описане у кількох групах, а також вказані особи, що оцінювали та були розпорядниками, а також особи, які отримали вилучені кошти від продажу тих чи інших предметів.

Так, одяг та меблі оцінював Лайзер Губель, годинники - Людвик Худзицький, розділ “Книги” містить короткий запис: “Згідно каталогу, що міститься у спадкових книгах, оціненого нижчепідписаним у 171, 45 [талерів]. А також різні топографічні карти краю, ціною 9 [талерів], які оцінював і відповідав за збут К[арл] Вільд р. в. Виручену суму отримали оо. домініканці”.

Нижче запис, зроблений Яном Заманчком : “Також залишені оптичні інструменти, а саме, об’єктив та кольорові скла у кількості 152 штук. Ян Заманчек р. в. Вилучені кошти отримав Йоган Худзікевич”.

У розділі “Технічне приладдя” зазначено 15 позицій:

- креслярське приладдя з пропорційним циркулем;
- латунний мірничий столик з [приладом для вимірювання] похибки;
- маленька вассервага-трубка з рівновагою;
- компас зі слонової кістки;
- конічний циліндр з [...];
- папка для листів з письмовим приладдям;
- мікроскоп зі слонової кістки;
- маленькі колби з боросилікатного скла;
- кільце до сонячного годинника;
- сонячний годинник з латуні;
- різноманітні випуклі блискучі металеві (стрази) малого діаметру і дроти;

- скляні трубки [...];
- великий мікроскоп з редуктором;
- металева літографічна пластина;
- залізна пічка”.

Більшу частину виручених коштів віддали оо. домініканцям, частину отримали Заманчек та Худзікевич, окремі речі були вкрадені.

У 1804 р. радник Податкового управління Йозеф Кьоглер та його дружина Йозефа, як спадкоємці Й. Лізганіга, звернулися до магістрату з проханням визнати їхньою власністю всю спадкову масу, яка належить їм за заповітом. До звернення долучили витяг з інвентаря, складеного 1799 р. Однак, через два роки, за рішенням суду від 12 січня 1806 р. із спадкової маси Й. Лізганіга було вилучено майно, призначене для навчальних цілей, а Кьоглери вдруге звернулися до магістрату, з проханням визнати їх власниками майна, що залишилося.

Перспектива подальших досліджень

Чеський дослідник наукової спадщини Й. Лізганіга А. Дрбал одну із статей завершує розділом “У пам’яті нащадків”. Львівські науковці великою мірою долучилися до цього: досягнення Лізганіга в галузі астрономії та геодезії широко вивчаються і популяризуються науковцями університету “Львівська політехніка”, його вклад

у науку метрології висвітлений в експозиції музею метрології та вимірювальної техніки у Львові, про його технічні винаходи, як і здобутки у галузі картографії, написано багато статей чеськими, німецькими, австрійськими та українськими дослідниками.

Однак, маємо велику прогалину у дослідженні його життєвого шляху протягом перебування у Львові.

Не можемо говорити сьогодні про реконструкцію приватного архіву чи технічної бібліотеки науковця, майже нічого не знаємо про його епістолярну спадщину. Ці аспекти потребують подальших архівних пошуків.

cartographer AND ASTRONOMER JOSEPH LIZGANIG: THE LVIV PERIOD OF ACTIVITY (1772–1799)

Ulyana Kryshtalovich

Central State Historical Archives, str. Cathedral Square, 3A,
Lviv, Ukraine, 79000, Email: uljana.arxives@gmail.com

The Lviv period of the activity of cartographer and astronomer Joseph Lizganig is presented.

Key words: map; topographic map of Galicia; cartographer and astronomer; Joseph Lizganig.